

Н.Жулканич

СТАН РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ
І УТВЕРДЖЕННЯ ДУХОВНОСТІ
В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ
ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ (1965–2000 РР.)

У період існування командно-адміністративної, тоталітарної радянської держави владні структури вели постійну боротьбу з поширенням релігійних поглядів серед населення. Вважалося, що вирішення певних економічних проблем, формування, так званої політичної свідомості трудящих та науково-атеїстична пропаганда сприятимуть зменшенню релігійності населення. Відбуватиметься послаблення впливу церкви на населення, особливо молоді, відхід від релігії та зниження релігійної обрядовості. В основі політики партії щодо релігії лежала теза про відсутність у соціалістичному суспільстві соціальних передумов для збереження релігії. Проте населення, здебільшого приховано, сповідувало релігійні цінності та керувалося ними у повсякденному житті.

Дослідженню релігійної ситуації в сільській місцевості України присвятили свої праці науковці В.Бондаренко, П.Гопченко, В.Єленський, В.Журавський, П.Панченко та ін.

Метою даної статті є проаналізувати відносини держави і церкви, релігійну ситуацію на селі, впровадження радянської обрядовості впродовж 1965–1990-х рр. Розкрити напрями атеїстичної пропаганди, окреслити спроби радянського керівництва послабити

вплив церкви на населення. Охарактеризувати розвиток релігійного життя в період незалежності України.

Одним з основних напрямів боротьби з антинауковим, як декларувалося, вченням стало зняття з реєстрації, закриття та знищення культових споруд. Тим самим держава намагалася підірвати матеріальну основу церкви. Законодавчо-правова основа для цього почала закладатися ще в перші роки встановлення радянської влади, яка вже тоді намагалася через низку декретів і циркулярів обмежити діяльність церкви та її вплив на населення. Лише впродовж 1965 р. було припинено діяльність 701 культової споруди¹. Їх приміщення використовувалися здебільшого як клубні установи, спортзали і склади колгоспів. У Закарпатській області до 1966 р. було знято з реєстрації 226 культових споруд. З цієї кількості 164 переобладнали для потреб народного господарства та клубні заклади. Решта в подальшому підлягали переобладнанню: 14 — під спортзали та шкільні майстерні, 11 — під культурно-освітні установи, 22 — знесенню, 15 — залишалися пам'ятками архітектури². Особливо завзято кампанія нищення церков здійснювалася, за твердженням історика І.Романюка, впродовж 1959–1964 рр., коли було «знято з реєстрації 81,1% церков та молитовних будинків»³. Населення в міру можливостей намагалось перешкоджати закриттю церков та нищенню церковного майна, вдавалось до самовільного поновлення діяльності церков. Так, у середині 60-х рр. у с. Росошани Кельменецького району Чернівецької області здійснили самовільне відкриття церкви, яка не функціонувала впродовж року⁴. Різке зменшення кількості культових споруд, які використовувалися за призначенням, та діючих релігійних громад означало масштабний наступ держави на позиції церкви з порушенням конституційних прав віруючих громадян.

Станом на 1965 р. в УРСР діяло 4562 православні церкви, 100 католицьких костьолів, 81 реформатська, 53 старообрядницькі церкви та 14 синагог⁵. Традиційно вищий відсоток релігійності спостерігався серед сільських мешканців, які в меншій мірі, ніж міське населення, підпадали під пресинг комуністично-атеїстичної пропаганди в перші роки радянізації.

Найбільший супротив партійним органам щодо спроб атеїстичного виховання населення чинили жителі возз'єднаних з УРСР західноукраїнських земель. У західних областях республіки на середину 60-х р. сільське населення становило в середньому 66,5% (по республіці — 48%)⁶. Проте відсоток релігійності тут навіть

у містах був вищим у 2 рази⁷, ніж у решті областей республіки, що склалося історично. Саме релігія стала для населення досліджуваного регіону запорукою стабільності у динамічному колотороті історичних змін, що відбувалися на цій території — зміни режимів, урядів і державності.

Серед основних релігійних конфесій у Карпатському регіоні слід назвати римо-католицьку, православну, іудейську та греко-католицьку (уніатську). Найбільших репресій у західному регіоні в перші роки радянізації зазнала Українська греко-католицька церква, яка була найбільш вороже налаштована проти більшовицького режиму, вона налічувала за різними даними⁸ від 3,5 до 4 млн. віруючих. На Закарпатті уніати становили близько 61,9%, православні 17,2%, іудеї — 12,1%, римо-католики — 6,0%, реформати — 2,2%, решта — представники інших конфесій⁹. Починаючи з 1946 р. уніатська церква примусово об'єднувалася із російською православною згідно з рішенням Львівського церковного собору 1946 р. або її церковні приходи, незгідні з рішенням Собору, просто закривали. На Закарпатті греко-католицьку церкву було практично знищено, з 1947 р. вона функціонувала поза законом, молитовні обряди проводилися таємно¹⁰.

У перші роки встановлення радянської влади в регіоні партійні та державні органи надавали певну підтримку православній церкві, яка була більш лояльною до режиму, могла бути і була використана для ослаблення діяльності й впливу уніатів на населення. Із знищенням греко-католицької церкви та подальшим розгортанням атеїстичної кампанії в немилість до комуністичної партії та держави потрапили всі релігійні конфесії, в тому числі і православна церква.

Своєрідне пояснення жорсткої нетерпимості тоталітарного режиму до церкви дає дослідник А. Ігнатов. Він вважає таке протистояння не просто боротьбою безвірництва з релігією, а боротьбою релігій, оскільки, як стверджує вчений, між релігійним та комуністичним вченням є чимало спільного. А.Ігнатов зазначає, що «всі основні елементи духовного, психологічного, емоційного, практичного і віросповідального комплексу, який ми називаємо словом християнство, знаходять собі відповідність у комунізмі»¹¹. Порівнюючи їх, вчений асоціює уявлення про царство небесне з уявленням про безкласове суспільство, добро і зло — це соціалізм і капіталізм, апостоли — К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін, обряди — партійні з'їзди.

Проте як би ми не трактували причини ворожості держави до релігії, необхідно визнати, що витoki її лежать у неприйнятті комуністами можливості існування в радянській державі двох ідеологій, двох партій, двох форм власності (вважалося що колгоспно-кооперативна згодом зіллється з державною власністю).

Державні та партійні структури посилювали атеїстичну пропаганду серед населення, розширювали мережу атеїстичної політосвіти, активізували роботу шкіл атеїстів. До прикладу, на Львівщині їх налічувалося на початок 70-х рр. 559, слухачами кожної з них були 20-30 осіб¹². До атеїстичної роботи та, зокрема, боротьби з уніатством, для проведення індивідуальних бесід з віруючими у Львівській області в 1970 р. було залучено 9,5 тис. агітаторів-атеїстів, створено додатково 263 школи «Знання про природу»¹³. Також проводилися тематичні вечори, атеїстичні виставки, лекції на кшталт «Реакційна роль уніатської церкви в історії українського народу», «Ярослав Галан — борець проти уніатської церкви» та ін. Проте відвідували атеїстичні заходи здебільшого люди невіруючі, тому очікуваних наслідків така пропаганда не давала.

На 1 січня 1974 р. в республіці налічувалося 7150 релігійних общин і груп, більше ніж 20 напрямів, 5 820 з них — зареєстровані. Дані про кількість зареєстрованих та незареєстрованих релігійних общин і груп, а також обсяги релігійної обрядовості на початок 1970-х рр. відображено в таблиці. Дані таблиці засвідчують відносно високу релігійність населення Карпатського регіону.

Тут зосередили свою діяльність 34,7% зареєстрованих та 25,4% незареєстрованих релігійних общин і груп від загальної їх кількості в республіці та 31,0% священнослужителів. Рівень релігійної обрядовості в регіоні перевищував аналогічний по республіці. Обрядів хрещення, вінчань та похорон тут відбувалося відповідно на 8,3; 16,8 та 16,3 відсотків більше. Найвпливовішою і масовою в республіці залишалася Російська православна церква, яка налічувала 4346 зареєстрованих общин, 62% з яких розміщувалися у західному регіоні¹⁴. За збереження своїх позицій церква платила лояльністю до режиму, більше того, православні священники брали активну участь в демократичному русі за мир, її представники виступали з доповідями на міжнародних конференціях та зустрічах, викладаючи-пояснюючи сутність перетворень в Радянському Союзі. Іншими словами — пропагуючи соціалістичний лад.

Лояльно ставилася до режиму і реформатська церква, яка діяла на Закарпатті. Очолювана єпископом Генчи, вона нараховувала

Зведені статистичні дані про релігійну мережу, релігійну обрядовість, прибутки та видатки зареєстрованих релігійних общин по карпатських областях УРСР за 1972–1973 р.

Область	Роки		К-сть реліг. общин				К-сть зареєстрованих служителів культів	К-сть хрещень	% від заг. к-сті народжених	К-сть вінчань	% від заг. к-сті зареєстрованих шлюбів	Релігійні похорони (очні та заочні)	% від заг. к-сті зареєстрованих смертей	Прибутки	Видатки
			всього	в т.ч.		незареєст-рваних									
				зареєст-рваних	зареєст-рваних										
Закарпатська	1972	770	593	177	371	10676	47,2	2396	21,5	5774	66,0	960565	972533		
	1973	755	592	163	362	9902	44,0	2345	21,4	6023	66,3	1039690	1022877		
Івано-Франківська	1972	449	378	71	448	12468	52,6	2380	20,3	8603	77,1	893467	894944		
	1973	444	375	69	413	11426	49,7	2000	16,9	8230	72,6	910651	880841		
Львівська	1972	771	721	50	895	21868	53,0	5947	29,4	14472	71,3	1845057	1787778		
	1973	759	710	49	853	20355	51,4	6149	28,1	15031	70,9	1882810	1887917		
Чернівецька	1972	375	339	36	406	8617	56,4	1202	14,6	4677	63,6	930818	929822		
	1973	385	339	46	408	7769	53,1	1082	12,7	4766	60,6	941605	939670		
По УРСР	1972	7159	5848	1311	6822	317451	44,0	20241	4,6	235807	53,2	29845721	29811885		
	1973	7150	5820	1330	6655	286728	39,9	19280	3,9	233859	52,0	30210498	30093303		

81 релігійну общину. Церква перебувала під впливом реформатського духовенства Угорщини, звідки отримувала релігійну літературу та предмети культу. Партійні чиновники зазначали у звітах, що реформатське духовенство лояльно ставиться до «радянської дійсності, проте подеколи їх діяльність носить протизаконний характер і потребує постійної уваги та контролю з боку місцевих органів влади»¹⁵.

Однак найбільшої уваги з боку владних структур «вимагали» католицька та уніатська церкви. Католицька налічувала 95 зареєстрованих общин, з них 41 — Закарпатській, 10 — Львівській та 6 — Чернівецькій областях. Уніати продовжували свою діяльність підпільно у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях. Обидві церкви вважалися осередками розпалювання націоналістичних поглядів та настроїв. Радянські статисти підраховали, що разом із служителями культу пропагандою релігії займалися ще понад 32 тис. членів церковного активу, 31 тис. учасників церковних хорів, близько 12 тис. обслуговуючого персоналу¹⁷. Спотворюючи дійсність, зазначали, що більшість вірників — пенсіонери та домогосподарки із низьким рівнем освіти, не зайняті у виробництві.

Внаслідок активної протидії релігійній діяльності церков в Україні держава вже на середину 60-х рр. домоглася того, що лише 15–20% громадян країни відкрито визнавали себе віруючими. У атмосфері суспільної нетерпимості до віруючих значна їх частина приховувала свої релігійні переконання. Як наслідок наполегливої атеїстичної пропаганди поступово релігійні догмати у свідомості значної частини населення замінюються радянськими догмами. Спеціально створеними у 1970 р. обласними та районними обрядовими комісіями здійснювалися заходи із впровадження нової громадянської обрядовості, яка б замінила релігійну. Поруч із загальнодержавними — річниці Жовтневої революції, День Конституції, 8 Березня, 1 Травня, День молоді та ін., вводилося святкування дня праці, золоті осені, день тваринника. Здебільшого свята проводилися формально. До прикладу, у Львівській області проводили на полонини чабанів гірського радгоспу «Славський» відбувалися за утвердженим сценарієм: виступ заступника секретаря парткому, представника дирекції, кількох чабанів, які запевняли виконати заплановані завдання з літування¹⁸. Серед обрядів — урочиста реєстрація шлюбу та новонароджених, святкування повноліття, срібних та золотих весіль, проводів на пенсію та ряд ін.

Деякі з цих обрядів прижилися, та вони не зуміли повністю витіснити із побутового життя населення релігійної обрядовості.

Упродовж існування радянського режиму державі вдалося «викорінити цілісне релігійне світосприйняття» із масової свідомості населення. Проте повністю витіснити із життя громадян, особливо селян, релігійну обрядовість: хрещення, вінчання, поминки не вдалося. Релігійність населення, яка міцно ввійшла в менталітет населення західного регіону, чекала понад сімдесят років можливості безперешкодно проявитися знову.

Значний вплив на соціально-психологічний стан населення, особливо сільського, мало спорудження та відновлення культових споруд з середини 80-х рр.

Саме селянство дещо більше уваги приділяло збереженню історико-культурної спадщини народу і було хранителем віри в атеїстичному радянському суспільстві. Питання релігійності селян вимагає окремої уваги в процесі висвітлення побутового життя сільського населення областей Українських Карпат. Деякі автори¹⁹ вважають, що національне відродження в Україні середини 80-х рр. «мало ще одну площину розгортання — релігійну», так званий «релігійний ренесанс». На нашу думку, цей ренесанс припав на 1988–1990 рр. Саме в цей період активізувалося релігійне життя: набували офіційного статусу не зареєстровані раніше релігійні об'єднання, вийшла з підпілля Українська греко-католицька церква, відновлювалася діяльність закритих радянським режимом культових споруд.

У рамках проголошеної Генеральним Секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим перебудови намічалася «перебудова» — потепління у відносинах держави та церкви. Проте, як свідчать архівні матеріали, аж до 1987 р. включно мали місце закриття церков, переслідування населення за релігійні переконання, нищення релігійної атрибутики.

Ретроспективний аналіз свідчить, що переборення релігійних пережитків здійснювалося в декілька етапів. У Західній Україні на першому етапі ліквідовувалися церкви, які відстоювали ідею національної державності і духовної самобутності народу. Тож першими постраждали Українська греко-католицька та Українська автокефальна православна церкви. Внаслідок здійснення політики «державного атеїзму» спочатку було знищено матеріальну базу релігійних організацій, а згодом офіційно припинено діяльність тих, що пов'язувалися з національно-визвольним рухом.

Черговим етапом політики державної влади стало запровадження монополії Російської православної церкви (РПЦ) на місце ліквідованих церков. РПЦ була лояльною до радянського режиму і здійснювала його послідовну політику на західноукраїнських землях. Особлива увага приділялася селянству, оскільки воно міцніше, ніж місто, берегло національні традиції, протистояло русифікації.

Наступний етап нищення релігійного життя карпатського села, як і всієї України загалом, стосувався всіх релігійних конфесій. Він ознаменувався закриттям і руйнуванням культових споруд, монастирів, переслідуванням священиків, членів церковної «двадцятки», зняттям з реєстрацій релігійних громад. Головним засобом релігійної політики за правління М. Хрущова та Л. Брежнєва були репресії. Наслідком їх стали численні людські жертви, зниження рівня духовності населення, байдужість та громадянська пасивність.

Загалом рівень релігійності населення впродовж 1965–1980-х рр. помітно знизився внаслідок проведення антирелігійної агітацій-кампанії, зменшення кількості діючих храмів, підвищення освітньо-культурного рівня. Натомість зростав рівень прихованої релігійності, коли люди, уникаючи суспільного осуду, не відвідували храми, проте своєю поведінкою демонстрували прихильність релігійним традиціям. У період релігійних свят — Великдень, Трійця та ін. — сільське населення не виходило на роботу, в окремих населених пунктах не працювали навіть продовольчі та промтоварні магазини. Селяни не відвідували храми, проте й не брали участі в перегляді кінофільмів, проведенні суспільно-політичних заходів, що організовувалися у святкові дні. Необхідно відзначити, що це не була та глибока релігійна віра, яка спостерігалася в українських селян ще у п.п. ХХ ст. із знанням молитов, змісту релігійних обрядів і свят, дотриманням постів. Це, скоріше, можна трактувати як релігійну поведінку — дотримання певних релігійних традицій, обрядовості, які склалися в українському селі впродовж століть.

Незважаючи на активну антирелігійну пропаганду в державі, владним і партійним органам не вдалося домогтися підміни релігійної ідеології радянською у свідомості людей та ліквідації релігійної обрядовості. Нехай здебільшого це було не глибоке релігійне переконання, а шана традиції, проте кількість хрещень, вінчань та відспівувань знижувалося повільно. До прикладу, в Івано-Франківській області у 1986 році було зареєстровано 27,9% хрещень, 6,7% вінчань, 69,4 відспівувань (у 1985 р. відповідно: 28,4; 7,2; 72,5%)²⁰. Сільські ради окремих районів, як то Калузького, Галиць-

кого, Городенківського та ряду інших занижували у звітності рівень обрядовості. Здійснюючи обряд хрещення, віруючі й невіруючі розглядали його як акт захисту дитини від хвороб, неприємностей та ін. Похоронні обряди були надзвичайно важливими для людей похилого віку, які усвідомлювали можливу відповідальність перед Богом за свої земні вчинки. Найбільшого поширення в 60–80-х рр. минулого сторіччя набули заочні відспівування, згідно з церковним обрядом. Відбувалася така відправа таким чином: віруючі приносили у храм жменю землі з могили померлого, над нею здійснювалися обрядові дії. Відтак землю висипали на могилу. Число цих відправ становило до третини від загальної кількості поховань.

Держава продовжувала політику щодо зменшення кількості діючих культових споруд. З 1982 по 1986 рр. лише в Івано-Франківській області було знято з реєстрації 22 православні общини (всього діючих — 330), 225 церков, 187 з яких переобладнали для соціально-культурних та господарських потреб²¹. Масово відбувалося знесення культової атрибутики в громадських місцях, на полях, дорогах, здійснювалися заходи з припинення вивіщування хрестів на воротах кладовищ, дворів, колодязях, також з протиставлення релігійним святкам радянських обрядів і звичаїв.

У період так званої «перебудови» (з 1985 р.) в державі розгорілася справжня релігійна війна, що стала результатом нацькування однієї конфесії на іншу. В умовах легального та нелегального нагляду за діяльністю релігійних організацій з боку держави та прямого втручання у справи церков мало місце утворення нетривких союзів між компартійною владою та церквою. В Українській РСР союз владної еліти з керівництвом Українського Екзархату РПЦ у другій половині 80-х рр. покликаний був протидіяти відродженню греко-католицької та автокефальної церков.

Інтенсивний розвиток релігійного життя припав на 1988–1990 рр., тоді кількість релігійних громад зростала в середньому на 32% в рік. З 1991 р. зазначена активізація почала спадати і у 1992 р. зростання становило лише близько 8%²². Найбільш інтенсивно релігійна мережа зростала в західних областях, де населення становить менше 20% від загальної кількості (7 областей) і зосереджено понад 50% релігійних громад. Із зняттям обмежень на створення релігійних громад у Закарпатській області насиченість релігійної мережі перевищила дорадянський час. До того ж області Українських Карпат демонстрували найвищу насиченість культових споруд у розрахунку на 100 сіл. Якщо в середньому в Україні цей

показник становив у середині 90-х рр. 31 діючу культову споруду на 100 сіл., то в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях цей показник налічував відповідно: 118, 100, 85, 126. До кінця досліджуваного періоду він зріс ще на 55 одиниць²³. Всього в регіоні налічувалося 494 діючих культових споруд.

Розпад Союзу Радянських Соціалістичних республік, незалежність України привели до значних змін у всіх сферах суспільного життя. Молода Українська держава поривала з тоталітарною спадщиною, де відносини держави з церквою будувалися на принципах непримиренності. У 1990 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про свободу совісті та релігійні організації»²⁴, який (вже вкотре, вперше більшовики у 1918 р.) проголошував відокремлення церкви від держави. Стаття 35 Конституції України, прийнятої на 5 сесії Верховної Ради України 28 червня 1991 р., закріплювала «право кожної людини, яка проживає на території України, на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу й ритуальні обряди, вести релігійну діяльність»²⁵.

Демократичні зміни, що стали можливі в умовах незалежності України, процеси національно-релігійного відродження сприяли поживленню релігійного життя. Як наслідок, у країні на кінець 90-х рр. налічувалося понад 75 віросповідальних напрямів, більшість з яких мирно співіснувала. 15 найпотужніших мали вплив на 70–80% дорослого, особливо сільського, населення Західної України і на 25–30% решти населення республіки²⁶. З огляду на це церковні служителі все більше втягувалися в політичну боротьбу, оскільки новостворені партії дедалі активніше використовували релігійний фактор у боротьбі за владу.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Од. зб. 449. — Арк.1.

² Державний архів Закарпатської області. — Ф.П-1. — Оп. 5. — Од. зб. 979. — Арк. 61.

³ *Романюк І.* Українське село у 50-ті — першій половині 60-х років ХХ століття. — Вінниця: Книга-Вега, 2005. — С. 225.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Од. зб. 4494. — Арк. 121.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Од. зб. 449. — Арк. 29.

⁶ Народне господарство Української РСР у 1965 р. Статистичний щорічник. — К., 1966. — С. 28.

⁷ Дулуман Е., Лобовик Б., Танчер В. Современный верующий: Социально-психологический очерк. — М.: Политиздат, 1970. — С. 32.

⁸ Марусин Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція; реалії життя та діяльності (40–50-ті р. ХХ ст.): Монографія. — Чернівці: Рута, 2002. — С. 304; Гопченко П. Національна політика держави і церкви // Церква і національне відродження. — К., 1993. — С. 34.

⁹ Терниста дорога до єдності. — Ужгород, 1995. — С. 192.

¹⁰ Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1946–1991 рр.) — Ужгород, 2003. — С. 569.

¹¹ Игнатов А. Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // Вопросы философии. — 2001. — №4. — С. 26.

¹² Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. — К., 2003. — С. 33.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Од. зб. 369. — Арк. 15.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Од. зб. 872. — Арк. 2.

¹⁵ Там само. — Арк. 8.

¹⁶ Там само. — Арк. 31.

¹⁷ Там само. — Арк. 17.

¹⁸ Державний архів Львівської області. — Ф. р-1396. — Оп.1. — Од. зб. 492. — Арк. 38.

¹⁹ Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.). — К.: Кондор, 2004. — С. 110.

²⁰ Державний архів Івано-Франківської області. — Ф. П.Р-1. — Оп. 1. — Од. зб. 5229. — Арк. 25.

²¹ Там само — Арк. 13.

²² Бондаренко В.Д., Єленський В.Є., Журавський В.С. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації. — К.: Логос, 1996. — С. 4.

²³ Розвиток сільських територій України. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. — С. 369.

²⁴ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради, №25. — 1991. — Ст. 283.

²⁵ Конституція України. — К., 1996. — С. 10.

²⁶ Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.). — К.: Кондор, 2004. — С. 122.